

آیین‌های برای آیین‌های سوگ

فرهنگ سوگ شیعی تجربه زیسته مناسک عزاداری شیعیان را به صورتی نظام‌مند معرفی می‌کند

آیین‌های سوگواری مذهبی شیعیان بی‌تردید از مهم‌ترین و پیچیده‌ترین مناسک در جهان اسلام به‌شمار می‌آیند. پیوند عمیق این آیین‌ها با واقعۀ عاشورا و بازتاب آن در نمادها، گفتمان‌ها، رفتارها و فضاهای شیعی، سوگواری را در تشیع به نظامی از معنا، حافظه و هویت بدل کرده است. ترکیب روایت‌های عاشورایی با فرهنگ بومی جوامع مختلف در طول سده‌ها، اشکال متنوع و پویایی از عزاداری را در مناطقی چون ایران، عراق، لبنان، هند و پاکستان پدید آورده است. هر یک از این آیین‌ها، حامل زبان، روایت و سازمان خاص خود هستند و مطالعه آنها، راهی برای شناخت عمیق‌تر فرهنگ شیعی و سازوکارهای بازنمایی قدرت و هویت در جوامع شیعه به‌شمار می‌رود.

با این حال مطالعات موجود درباره عزاداری‌های شیعی، با خلأهای مفهومی و روش‌شناختی بسیاری مواجه‌اند. بیشتر پژوهش‌ها یا در سطح توصیف‌های محدود باقی‌مانده‌اند یا فاقد انسجام نظری و دقت میدانی بوده‌اند. پراکندگی داده‌ها، تکیه صرف بر منابع روایی و نادیده گرفتن تجربه زیسته، سبب شده است تصویر جامعی از این پدیده در دست نباشد. همچنین مستندات رسانه‌ای به سبب غلبه جنبه‌های بصری، از تحلیل عمیق مناسک و نسبت آنها با هویت دینی غفلت کرده‌اند. در پاسخ به همین خلأها، پروژه «فرهنگ سوگ شیعی» تعریف و راه‌اندازی شده است. این اثر با هدف ارائه تصویری علمی، نظام‌مند و چندلایه از آیین‌های عزاداری مذهبی شیعیان، توسط انتشارات «آرما»

منتشر شده است. کتاب پس از انتشار، موفق به دریافت دومین جایزه کتاب سال عاشورا (دعبل خراعی) در حوزه پژوهش اجتماعی شد. این دانشنامه در ده گروه موضوعی ساماندهی شده و در قالب مدخل‌های الفبایی به شیوه‌ای موجز، مستند و با رویکردی علمی تدوین شده است. از حیث ساختار، این دانشنامه در میان آثار مشابه جایگاهی برجسته دارد، زیرا نه تنها تلاش کرده گستره معنایی، تاریخی و جغرافیایی آیین‌های سوگ شیعی را در نظر بگیرد، بلکه کوشیده است با رعایت دقت مفهومی، ایجاد اطلاعاتی و وفاداری به تجربه‌مندی میدانی، الگوی نسبتاً جدیدی از پژوهش در حوزه آیین‌های مذهبی شیعی ارائه دهد.

ساختار و ابعاد موضوعی دانشنامه

فرهنگ سوگ شیعی، اثری است دانشنامه‌ای، تخصصی و میان‌رشته‌ای که با حضور بیش از پنجاه نفر از نویسندگان، پژوهشگران و مشاوران علمی به سرپرستاری این پروژه، «محسن حسام مظاهری» تدوین شده و هدایت علمی آن با همکاری شورای علمی متشکل از چهره‌هایی چون پیمان اسحاقی، جبار رحمانی، مسلم نادعلی‌زاده، سعید طاووسی‌مسرور، مهدی مسائل‌ی و مظفر پاسدارشیرازی انجام شده است. این ترکیب از رشته‌ها و پژوهشگران، سبب شده است تا هم در روش، هم در زبان و هم در محتوای مقالات، تک‌صدایی یا یک‌جانبه‌نگری تعدیل شود و به جای آن انتعافی میان‌دانشی و چندنظری جاری باشد. محتوای کتاب شامل ۲۷۱ مدخل است که در ده گروه موضوعی دسته‌بندی شده‌اند. این گروه‌ها با هدف تفکیک و سازماندهی بهتر ابعاد مختلف آیین‌های عزاداری، طراحی شده‌اند. نخستین گروه موضوعی مربوط به «مفاهیم و اصطلاحات» است. در این

توجه به عنصر نمایش، بدن، نظم مکانی و زمان آیینی از جمله عناصر تحلیل در این بخش است. نمی‌توان این فهرست موضوعی را بدون در نظر گرفتن «واحد‌های جغرافیایی» مطلوب دانست. پنجمین گروه همین امر را مورد واکاوی قرار داده است. تمرکز بر کشورها (مانند لبنان، هند و عراق) و شهرها (مانند کربلا، قم، اردبیل و زنجان)، امکان مشاهده تفاوت‌ها و شباهت‌ها در الگوهای عزاداری را فراهم کرده است. این مدخل‌ها بر بومی شدن آیین‌ها و نیز انتقال و تغییرپذیری‌شان در طول زمان تأکید دارند. ششمین گروه به «اماکن» اختصاص دارد. از حسینیّه‌ها (حسینیّه اعظم زنجان و حسینیّه ارشاد)، تکایا (تکیه دولت و تکیه معاون‌الملک) تا فضاهای معنوی همچون «بین‌الرحمین» در این بخش تحلیل شده‌اند. تمرکز این مدخل‌ها بر کالبد، کارکرد، تاریخچه و نقش اجتماعی این مکان‌هاست.

در فرهنگ سوگ شیعی «اشیای آیینی» جایگاه مهمی دارند و معانی مختلفی را به ذهن می‌آورند. به همین دلیل هفتمین گروه موضوعی به این اشیا پرداخته است. علم، توغ، دسام، شمایل، پرچم و... به‌عنوان حاملان نمادین سوگواری در این بخش بررسی شده‌اند. این اشیا نقش‌هایی از حافظه جمعی و نظام معنایی آیینی هستند و عزاداران می‌کوشند با بهره‌گیری از آنها با آذهان مخاطبین هم‌داستان شوند. زمان، موضوع مهم دیگری است که در شمار زیادی از آیین‌ها اهمیت دارد و کتاب در هشتمین گروه موضوعی مربوط به فرهنگ سوگ شیعی کوشیده این «زمان‌ها و مناسبت‌ها» را استخراج کرده و توضیح دهد. تا‌سوعا، عاشورا، اربعین، ایام فاطمیه، بیست‌وپنجم رمضان و... نه فقط به‌عنوان تاریخ، بلکه به مثابه لحظات تقویمی جزایی و تمایزکننده هویت شیعی تحلیل شده‌اند.

بی‌شک هیچ فرهنگ و نظام معنایی را بدون «سازمان‌ها و نهادهای» مرتبط با آن نمی‌توان تداوم بخشید و این امر نهمین گروه را به خود اختصاص می‌دهد. هیئت‌های مذهبی، مؤسسات تبلیغی و سازمان‌های مدنی که در سوگواری فعال‌اند، از منظر ساختار، ایدئولوژی و شیوه‌های کنشگری‌شان بررسی شده‌اند. به‌طور مثال در این گروه «مؤسسه وعظ و خطابه» یا «هیئت‌نرمندگان اسلام» معرفی می‌شوند. در نهایت دهمین گروه موضوعی که از منظر پژوهشگران نیاز به پرداختن داشته است، «دوره‌های تاریخی و دولت‌ها» هستند. آل‌ابویه، صفویه و قاجاریه به‌عنوان دولت‌هایی که در سیاست دینی خود به سوگواری نیز نظر داشته‌اند، در این

فرهنگ شیعی ایران هدایت می‌کند.

بخش اول کتاب با عنوان «رویکردی انسان‌شناختی به هیئت‌های عزاداری در ایران» از چهار فصل تشکیل شده و بنیان مفهومی اثر را می‌سازد. در این بخش رحمانی تلاش می‌کند هیئت را نه به عنوان یک نهاد دینی صرف یا ساختار رسمی، بلکه به عنوان نوعی «جماعت آیینی» و ساختار مناسکی مدرن تحلیل کند. نویسنده این تحلیل را با تبیین تمایزات میان «جماعت دینی سنتی»، عزاداری مدرن مذهبی» و پدیده‌ای مانی به نام «جماعت هیئتی» آغاز می‌کند. از نظر او هیئت‌ها برخلاف سازمان‌های رسمی یا نهادهای سنتی مذهبی، حاصل نوعی بازسازی آیین در دل جامعه مدرن هستند. شکل تازه‌ای از سازمان‌یافتگی پیشامدرن و تحت فشار نوسازی سربرآورده است.

در فصل اول این بخش بحث از نسبت «جماعت وارگی و جماعت هیئتی» طرح می‌شود. نویسنده با مرور تاریخی مفاهیم و با تکیه بر مباحث کلاسیک جامعه‌شناسی دین، پروژه اندیشه‌های امیل دورکیم و ویکتور ترنر و فردیناند تونیس، نشان می‌دهد هیئت‌ها در فضای مدرن، صورت‌بندی جدیدی از تجربه جمعی دین را ممکن ساخته‌اند. از نگاه رحمانی هیئت‌های عزاداری محصول زایش جماعت‌های مناسکی در شکاف میان سنت و مدرنیته‌اند. وی با ترسیم این دیدگاه مفهومی با تحلیل مشاهدات میدانی همراه می‌شود. نویسنده از طریق روایت‌های عینی از فضاهای هیئت، رفتار اعضا، مناسبات درونی، نقش‌ها و الگوهای کنش، وضعیت «تعلیق سلسله‌مراتبی» را شرح می‌دهد. وضعیتی که در آن مرزهای منزلت و قدرت موقتاً نادیده می‌شوند و همگان در تجربه‌ای جمعی از عزا و مشارکت حضور می‌یابند.

فصل سوم این بخش، به پیوند تاریخی هیئت‌ها با جماعت‌های جوانمردان، عیاران و پهلوانان اختصاص دارد. نویسنده در اینجا به تاریخ اجتماعی نهادهای مردمی آیینی نظر می‌افکند و نشان می‌دهد هیئت‌ها ادامه مستقیم سنت‌هایی چون قتیان هستند که در بزنگاه‌های بحران، ساخت‌های اخلاقی جمعوی را از دل جامعه پدید می‌آورند. این روایت تاریخی، تحلیل انسان‌شناسانه پیشین را تکمیل می‌کند و نشان می‌دهد هیئت‌ها

گروه گنجانده شده‌اند. همچنین نسبت میان آیین‌های عزاداری با تحولات سیاسی و حکومتی در این بخش مورد واکاوی قرار گرفته است.

چشم‌انداز توسعه‌پذیر دانشنامه

ویژگی مهم «فرهنگ سوگ شیعی»، ایستایی‌ناپذیری آن است که البته می‌توان آن را خاص فعالیت‌های این چنینی دانست. این پروژه به‌عنوان یک طرح پژوهشی مستمر تعریف شده است که هرده سال یک‌بار در قالب ویراستی جدید بازبینی، تکمیل و روزآمد خواهد شد. چنین رویکردی امکان همگامی با تحولات آیینی، ورود داده‌های نو، بازبینی مفروضات پیشین و اصلاح اشتباهات احتمالی را فراهم می‌سازد. همچنین این پویایی به دانشنامه امکان می‌دهد تا از یک محصول چاپی صرف فراتر رود و به شبکه‌ای زنده برای تولید، ذخیره و انتقال دانش در حوزه آیین‌های شیعی بدل شود. در تدوین مقالات این دانشنامه بر ایجاد و دقت تأکید شده است. تلاش شده تا هر مقاله تنها به داده‌های ضروری اتکنا کند و از انباشت افراطی اطلاعات پرهیز شود. منابع مورد استفاده در انتها مقاله به شکلی موجزو بر اساس نام خانوادگی و سال نشر آمده‌اند و اطلاعات تفصیلی کتاب‌شناسی به بخش پایانی دانشنامه منتقل شده است. افزون بر این در پایان مقالات، منابع تکمیلی برای مطالعه بیشتر معرفی شده‌اند تا امکان پژوهش بیشتر برای خوانندگان علاقه‌مند فراهم شود. بدین ترتیب، «فرهنگ سوگ شیعی» تنها یک مرجع معتبر برای شناخت نظام آیینی

هم‌زمان که پدیده‌ای معاصر هستند، تجسم یک تبار عمیق فرهنگی در جامعه ایرانی نیز محسوب می‌شوند. در فصل چهارم بخش اول نسبت میان هیئت‌های عزاداری و نوسازی فرهنگی ایران بررسی می‌شود. رحمانی در این فصل با استناد به تحولات قرن اخیر، از عصر مشروطه تا انقلاب اسلامی و دوران خود، نشان می‌دهد هیئت‌ها چگونه خود را با مقتضیات مدرنیته بازآرایی کرده‌اند. این فصل خواننده را با این واقعیت روبه‌رو می‌سازد که هیئت‌های عزاداری، برخلاف تصور رایج، پدیده‌ای منجمد یا در حاشیه مدرنیته نیستند بلکه دقیقاً در مرکز فرآیندهای مدرن‌شدن، کنش‌گری کرده‌اند و حتی در برخی موارد، ساخت‌دهنده فضای عمومی و سیاست‌ورزی در ایران شده‌اند.

تحول فرهنگ ایرانی شیعی

بخش دوم کتاب با عنوان «سنت‌های عزاداری و تحول فرهنگ ایرانی شیعی»، گستره تحلیلی خود را به فراسوی هیئت‌ها گسترش می‌دهد و با طرح مسائل کلیدی در زمینه مناسک عزاداری، گفتمان‌های مداحی، فضاهای شهری، نمادهای آیینی و تحولات رسانه‌ای، یک چشم‌انداز وسیع انسان‌شناختی به آیین‌های عاشورایی در جامعه ایرانی معاصر ارائه می‌دهد. این بخش از هشت فصل تشکیل شده که پیوستگی آنها در یک چهارچوب تحلیلی واحد قابل درک است. در اولین فصل این بخش، نویسنده نسبت علوم اجتماعی با مطالعه مناسک عزاداری محرم را به بحث گذاشته است. وی با ترسیم تمایزهای بنیادین میان رویکردهای دینی و جامعه‌شناختی، نقش‌ها و الگوهای علوم اجتماعی نه داورِ درباره حقانیت آیین بلکه فهم آن در بستر تاریخی و اجتماعی آن است. نکته موهج‌گیری فضای مفهومی فصل‌های بعدی را نیز می‌سازد. فصل دوم به بررسی تأثیر آیین‌های عزاداری بر هویت شهری می‌پردازد. اینجا نویسنده با تحلیل فضاهای ثابت و سیال عزاداری از مساجد و حسینیّه‌ها گرفته تا مسیرهای دسته‌روی و پیاده‌روی، نشان می‌دهد که چگونه مناسک محرم در شکل‌دهی به هویت محله، قوم، زبان، طبقه و خاطره تاریخی شهروندان نقش آفرین است. در فصل سوم مفهوم مناسک به‌مثابه بستر تداوم و تحول جامعه طرح می‌شود. نویسنده با نقد ساده‌انگاری‌هایی که مناسک را صرفاً بازنمایی سنت می‌دانند، به نقش اخلاقانه

«فرهنگ سوگ شیعی» تنها یک مرجع معتبر برای شناخت نظام آیینی عزاداری در دانشنامه‌ای در دیگر حوزه‌های فرهنگ دینی نیز محسوب می‌شود. در جهانی که مطالعات دین و حسی‌نه‌های ویرانه‌های دینی عرصه می‌کند،

بیش از هر زمان دیگر نیازمند دقت روشی، تحلیل بینارشته‌ای و حساسیت به زمینه‌های فرهنگی و سیاسی است، این دانشنامه الگویی پیشنهادی برای بازاندیشی در تولید دانش دینی عرضه می‌کند

نیز از سوی متخصصین امر مواجه بوده که بخشی از آنها ناظر به ضعف‌های ساختاری و بخشی دیگر مربوط به محدودیت‌های محتوایی کتاب است. سوگ شیعی» وسعتی بیشتر از حوزه واقعی پوشش یافته در اثر دارد، زیرا تمرکز اصلی آن بر آیین‌های عاشورایی است و سایر مناسک سوگواری شیعی مانند ایام فاطمیه، کمتر در آن بازتاب یافته‌اند. همچنین در چپش الفبایی مدخل‌ها، نشانی از عدم توازن در انتخاب اشخاص یا آیین‌ها دیده می‌شود، بویژه در گزینش مداحان، علما یا شاعران که گاه مبای مشخصی ندارد. افزون بر این برخی مدخل تکراری‌اند یا فقدان برخی آیین‌های محلی و بومی (چون آتش‌گردانی، پرسه‌زنی و...) به چشم می‌خورد که می‌توان انتظار داشت در ویراست‌های آتی اثر اصلاح شود. از حیث نگارشی نیز رعایت نشدن رسم‌الخط مصوب فرهنگستان زبان و بی‌توجهی به قواعد رایج در دانشنامه‌نویسی، مانند حذف «ا» در مدخل‌ها از سوی برخی پژوهشگران و متخصصین دانشنامه‌نویسی مورد نقد واقع شده است. با این حال

ویژگی‌هایی مانند توجه به آیین‌های میدانی، بهره‌گیری از منابع متنوع و معرفی منابع تکمیلی برای پژوهشگران، از نقاط قوت کتاب به‌شمار می‌آیند و آن را به اثری قابل اِقتدا در ویراست‌های آینده بدل کرده است.

عزاداری در تشیع نیست، بلکه مدلی برای طراحی پروژه‌های دانشنامه‌ای در دیگر حوزه‌های فرهنگ دینی نیز محسوب می‌شود. در جهانی که مطالعات دین و حسی‌نه‌های ویرانه‌های دینی عرصه می‌کند،

چالش‌ها و کاستی‌های اثر

با وجود تلاش قابل ملاحظه‌ای که در گردآوری و نظام‌مندسازی داده‌های پراکنده درباره آیین‌های عزاداری شیعیان صورت گرفته است، کتاب با نقدهایی

فرهنگ سوگ شیعی

- **سروااستار:** محسن حسام مظاهری
- **ناشر:** انتشارات آرما
- **تعداد صفحات:** ۶۷۲
- **قیمت جلد:** ۴۲۰ هزار تومان

«چهره‌های مقدس» در هنر عاشورایی می‌پردازد. این تحلیل، در کنار بخش‌هایی از کتاب «آیین و اسطوره در ایران شیعی» اثر دیگر رحمانی، فهم ژرف‌تری از نسبت آیین، اسطوره و نماد فراهم می‌آورد. در فصل پایانی نیز، تأملاتی درباره روندهای کلی تغییر در عزاداری ارائه می‌شود. این فصل خواننده را از توصیف بیرونی به پرسش‌های اهربردی می‌برد: اینکه چرا تفکدهای روشنفکرانه را سیاست‌گذاری‌های رسمی در مواجهه با عزاداری ناموفق بوده‌اند؟ و چگونه می‌توان سیاست فرهنگی درباره آیین‌های مردمی را مبتنی بر شناخت علمی، کنشگرایی و مشارکت جامعه مدنی بازسازی کرد؟

هیئت به مثابه وضعیت معنایی

رحمانی در این اثر از زاویه‌ای انتقادی به این نکته می‌پردازد که چرا به‌رغم افزایش هیئت‌ها در جامعه ایران، بحران معنویت همچنان پابرجاست. پاسخ او روشن است. چون بسیاری از این هیئت‌ها دیگر هیئت نیستند، هیئت در معنای عمیق آن نه یک نهاد بلکه یک وضعیت معنایی است. جماعت‌وارهای است که افراد را به لحظه‌ای از تعلیق قرار می‌دهد تا با خویشند، دیگری، زمان تاریخ و تجسم زیست‌جهان دینی ساختار کتاب بدرغم تنوع موضوعی، تا حدودی از انسجام مفهومی برخوردار است. هر فصل در امتداد مسائله‌ای کلان‌تر درباره آیین، جامعه، هویت و قدرت نوشته شده و در مجموع الگویی نظری برای تحلیل مناسک دینی در بافت جامعه مدرن ایرانی عرضه می‌کند. این انسجام، به‌عنوان اثری درباره «هیئت» هم درباره «آیین» و جامعه‌شناسی «جامعه شیعی» بخواند. کتاب نقطه تاقی چندین مسیر تحلیلی در مطالعات فرهنگی ایران معاصر است. مطالعات مربوط به انسان‌شناسی دین، جامعه‌شناسی مناسک، سیاست‌گذاری فرهنگی و تحلیل تاریخی-اجتماعی تشیع در این اثر تلاقی کرده‌اند. رحمانی در عین دفاع از ارزش سنت‌ها، در برابر تقلیل‌گرایی دینی و سیاسی ایستاده است و تلاش کرده تا صدای تجربه مردم در آیین‌ها را به گوش نخبگان برساند. هیئت‌ها در نظر

هیئت‌های عزاداری در جامعه ایران

- **نویسنده:** جبار رحمانی
- **ناشر:** نشر آرما
- **تعداد صفحات:** ۲۲۲ صفحه
- **قیمت:** ۹۶ هزار تومان